

S. RAPOPORTAS

MENO KŪRINIŲ „PRIEINAMUMO“ SOCIALPSICHOLOGINIS ASPEKTAS

1. Meno kūrinių „prieinamumo“ problema iškyla „meno vartojimo situacijoje“ (MVS — terminas A. Vachemetsos ir S. Plotnikovo ¹). Ji išky-la tiek konkretaus kūrinio suvokimo atveju, tiek ir kritikų, sociologų, estetikų koncepcijose. Šiame straipsnyje mėginama pateikti kai kurių šios problemos aspektų sociologinę analizę.

Įprastinė meno vartojimo koncepcija meno kūrinių „prieinamumą“ traktuoja kaip suvokimo adekvatumo ir meno kūrinių vertingumo proble- mos dalį.

2. Estetikoje paplitęs „meno vartojimo situacijos“ modelis apima ab- strakčių jos dalyvių santykius: idealus autorius idealiai save išreiškia meno šedevre, o ideali publika adekvačiai suvokia kūrinio estetiškes ver- tybes. Abstrakčiausią santykį šioje koncepcijoje sudaro „LIAUDIS — MENAS — LIAUDIS“ (t. y. liaudis tuo pat metu traktuojama ir kaip me- no kūrėja, ir kaip vartotoja, kaip savo kūryba save aptarnaujanti instan- cija). Ši teorija remiasi tam tikrų „nemirtingais“ pripažintų šedevrų buvimu, neistoriniu aksiomatinio kūrybos ir pergyvenimo tikrumo reika- lavimu (t. y. reikalavimu, kad autorius ir vartotojas atitiktų savotišką „au- tentiškumo“ kriterijų). Neliessdami visų šios estetiškes teorijos postulatų, tepažymėsime, kad ji neaiškina realių MVS nukrypimų nuo abstraktaus idealo: menkaverčių kūrinių galimybes, individualaus ir grupinio suvoki- mo nutolimų nuo adekvatumo etalonų. Tuo tarpu šie realiai egzistuojan- tys ir konkrečios meno sociologijos registruojami nukrypimai nuo įpras- tų teorinių abstrakcijų yra realios MVS socialiai determinuoti faktai, reikalaujantys žymiai sudėtingesnių teorinių sprendimų. Bent jau norma- tyvinės estetikos postulatai ir reikalavimai turi gana konkrečią istori- nę ir socialinę vietą.

Estetinių teorijų bandymai išaiškinti realius MVS komponentų santy- kius, atskleisti skonio skirtumus, tų skirtumų kokybinę hierarchiją kol kas nedavė apčiuopiamų rezultatų. Konstatuodami skonio nesutapimus, tyrinėtojai iškelia skonių vertinimo kriterijus (pagal juos nustatomi

¹ A. Вахеметса, С. Плотников, Человек и искусство, М., 1968.

„geri“ ir „blogi“, „nesugadinti“ ir „sugadinti“, „subjektyvūs“ ir „objektyvūs“ skoniai) už konkrečių socialinių koordinačių į apriorinių autoritetų sritį. Iš čia išvedami tokie teiginiai: „Kadangi estetiškumas egzistuoja pačioje tikrovėje, reikalingos specialios priemonės jam atskleisti ir išreikšti; kaip tik todėl visuomenei tampa būtini žmonės, sugebantys naudotis šiomis priemonėmis, vystantieji ir kuriantieji formas, per kurias žmonėms pasidaro prieinamos estetinės vertybės. Čia ir reikia išsiaiškinti menininkų skonio santykinio savarankiškumo priežastis. O šis savarankiškumas pasireiškia, be kita ko, ir tuo, kad menininkų skonis išvystomas žymiai daugiau, negu nemenininkų, t. y. visuomenės narių daugumos, skoniai“². Pagal pateiktą koncepciją abstrakti instancija „visuomenė“ atrenka autorius ir kūrinius, kurie gali būti neprieinami realiai „visuomenės narių daugumai“; kitaip sakant, visuomenė atskiriama nuo jos narių daugumos. „Žmonijos“, „liaudies“, „visuomenės“, „specialistų“, „menininkų“, „kultūros“, „meno istorijos“ ir panašios kategorijos sudėtingiausių susikirtimų, hierarchijų, prieštaravimų forma vartojamos teoriniam vartotojų skonių skirtumų susisteminiui. Toje pat A. Molčanovos knygoje rašoma: „Kodėl liaudies, žmonių daugumos, nespecialiai užsiimančios menine veikla, skonis gali būti aukštesnis už menininkų skonių? <...> Liaudis pagal savo prigimtį yra kūrėja ir jau todėl menininkė. <...> Kiekvienas žmogus — menininkas pagal savo prigimtį. Ir jeigu profesionalus menininkas dėl profesinio įgudimo lengviau įvertins formalius meno kūrinio privalumus, tai neprofesionalus menininkas dėl savo tiesioginio ryšio su paties gyvenimo kūryba kartais geriau įvertinti grožio turtingumą. Iš čia ir kyla nespecialisto, neprofesionalo teisė vertinti menininką“³ (pabraukta mano,— S. R.)

3. Pagrindinė publikos reagavimo į meno kūrinius forma — jos neverbališkas elgesys: knygų pirkimas arba nepirkimas, kino teatrų, teatrų, koncertų salių, muziejų lankymas arba nelankymas. Tik nežymi publikos dalis savo požiūrį į meno kūrinius išreiškia atsiliepimais (laiškais, pokalbiais).

Toliau bus analizuojama ta publikos atsiliepimų dalis, kuri nusako publikos požiūrį į vadinamuosius „sudėtingus“ kūrinius. Priimama prielaida, kad šios vartotojų dalies nuomonę galima laikyti tam tikra masinės sąmonės, tiksliau sakant, tam tikro visuomenės sluoksniu išraiška.

4. „Prieinamumo“ problema iškyla tuomet, kada sukuriamas toks tekstas, kurio „meninio kodo“ negali „iššifruoti“ masinis recipientas, t. y., kai jo nusistatymas meno atžvilgiu negali pateisinti nei viso kūrinio, nei jo dalių meninio tikslingumo. Tačiau tuo pat metu recipientas negali ig-

² А. Молчанова, На вкус, на цвет... М., 1966, стр. 72.

³ Ten pat, p. 72—74.

noruoti to fakto, kad jis susiduria būtent su meno kūriniumi, oficialių instancijų išleistu į pasaulį ir turinčiu kai kuriuos išorinius meno kūrinio požymius.

Visus dažniausiai nurodomus suvokimo momentus (supratimą, įsijautimą, išgyvenimą ir t. t.) čia paliečiame vienu supratimo aspektu. Vartotojas, susidūręs su nesuvokiamu kūriniumi, negali pasirinkti kito traktavimo būdo, išskyrus intelektualinį, analitinį aiškinimąsi. Pagrindinis klausimas „KĄ AUTORIOUS NORĖJO ŠITUO PASAKYTI?“, į kurį recipientas reikalauja atsakyti, visą meninį kūrinį orientuoja į „idėją“. Tuo būdu masinis recipientas supratimą traktuoja kaip autoriaus pagrindinio idėjinio sumanymo išpėjimą. Susidaro savotiškas žaidimas, pagal kurio taisykles būtina, kad autorius iš pradžių savo menine išmone „užšifruotų“ kokią nors idėją (tokių spėjamų idėjų tipologija — atskira, įdomi tema), o nuo vartotojo sugebėjimų priklauso, ar jis tą pradinę idėją pajėgs atspėti, ar sugebės į ją suvesti daugybę meninių momentų. Kai vartotojas nesugeba atsakyti į aukščiau pateiktą klausimą, kyla problema. Problemiškumą sudaro tai, kad recipientų reakcija pereina į kitą lygį, t. y. iš „grynai estetinės“ plotmės į socialinę. Panaši reakcija susidaro ir tais atvejais, kada kūrinys apskritai pripažįstamas meniniu, bet vartotojui NEPATINKA.

5. Aprašomos reakcijos remiasi įsitikinimu, kuris įeina į visuomenėje funkcionuojančio kultūrinio etalono (mąstymo, elgesio pavyzdžio) normatyvų sudėtį ir pagal kurį visuomenės skatinamas autoriaus talentas apima ne tik jų meninį meistriškumą, minčių gilumą, bet ir sugebėjimą tas mintis išreikšti visiems prieinama „kalba“. Ši „kalba“ iš principo skiriasi nuo kitų socialinės veiklos formų tuo, kad ji *nereikalauja* iš vartotojo specialių išankstinių sąlygų. Tam tikras visuotinis stereotipizuotas gyvenimo suvokimas, kurį autorius įveikia, darydamas meninius atradimus, čia yra „forma“, į kurią turi būti „įvilkti“ tie atradimai. Postulatas, kad kūrinys turi vertę ne tik autoriui, šiuolaikinėmis masinėmis meno vartojimo sąlygomis kiekvienam žmogui suteikia teisę būti suvokiamo teksto vertintoju. Toks postulatas masinėje sąmonėje veikia kaip bet kokio publikuoto teksto prieinamumo prezumpcija. Jis skelbiamas visiems vartotojams ir visų vardu, nepriklausomai nuo socialinių ir kultūrinių koordinačių. Bet kuris kūrinys, kuris turi meno kūrinio požymių, praėjęs **atranks etapą publikavimo instancijoje**, turi būti prieinamas (suprantamas, **perjaučiamas ir pan.**), kitaip tariant, turi būti lyginamas su jau žinomais kūrybos pavyzdžiais. Savo nesupratimą suvokėjas linkęs aiškinti:

arba savo natūraliu „kultūriniu nepilnavertiškumu“, „nesubrendimu“;

arba paties teksto menkavertiškumu, t. y. kalte autoriaus, kuris ati-

trūko nuo realių vartotojų. Šią poziciją recipientas neretai paverčia socialiniu priešpastatymu, kurį mes toliau panagrinėsime.

Aprašomą santykį reguliuoja prieštarų kultūros pavyzdžių veikimas. Visų pirma postuluojamas savotiškas autoriaus unikalumas, neklystamumas, kuris verčia ieškoti funkcinio pateisinimo viskam, kas vartotojui bepasitaikytų tekste. Antra vertus, suvokėjas, aptikęs savyje kai kuriuos vadinamojo „paprastojo sluoksnio“ požymius, t. y., sociališkai priešpastatydamas savo paties, kaip *publikos* atstovo, paprastumą autorių „nepaprastumui“ ir tarsi sutikdamas su „paprasto“, statistiškai beveidžio vartotojo vaidmeniu, kartu rodo savo teisę į griežtą kūrybos produkto vertinimą. Tuo pat metu „paprastojo luomo“ požymius suvokėjas priskiria visai publikai, identifikuoja save su liaudimi ir kalba jos vardu. Kaip *pavienis asmuo*, jis į nieką nepretenduoja, o kaip visuomenės *atstovas*, jis pilnateisiškai reiškia savo nuomonę. Šios reakcijos schema yra tokia: MES (vietoj aš) — PAPRASTI ŽMONĖS, IR MŪMS TOKIE TEKSTAI NEREIKALINGI. Remdamasis tokiais įgaliojimais, suvokėjas lengvai įveikia autoriaus neklystamumo postulatai ir teisia autorių už visą kūrinį ar jo atskiras dalis.

5. Sociokultūrinių etalonų veikimą tam tikra prasme galima aprašyti kaip prestižinių veiksmų⁴ reguliuojamą sritį. Žmonės santykiauja tam tikrų vertybių hierarchijos „lauke“, todėl realiai egzistuojančiam „kultūros tezaurų“ skirtumui tarp autorių ir publikos suteikiama ypatinga socialinė reikšmė. Žmonės santykiauja su menu kaip tik tokiaame prestižinių veiksmų „įtampos“ lauke, kuriame jų veiksmai nėra laisvi, nors, atrodo, jie turėtų būti reguliuojami visiškai laisvo pasirinkimo.

7. Vienas seniausių sociokultūrinių etalonų, veikiantis „meno vartojimo situacijoje“, ryšį su menu traktuoja kaip teigiamą, skatinamą elgesio normą. (Žinoma, visuomenėje gali veikti ir priešingas kultūrinis etalonas.) Normas diktuojanti socialinė grupė įvairiomis materialinėmis ir dvasinėmis priemonėmis šio etalono postulatus paverčia normatyvais. Rašytų ir nerašytų šio kultūrinio etalono normatyvų yra daugybė; mes, suprantama, galėsime paliesti tik kai kuriuos iš jų. Vartoti, suprasti kūrinį, turėti apie jį nuomonę, žinoti autorių pavardes, kūrinio sukūrimo aplinkybes, trumpiau sakant, bet kuriuo būdu santykiuoti su menu — toks trumpas etalono normų sąrašas. Teksto nesupratimas čia yra neigiamas kultūros rodiklis. Žinoma, kultūrinio etalono reikalavimai leidžia ir tam tikrą santykiavimo laisvės diapazoną: nuo neigiamo, pasyvaus iki

⁴ Socialinis prestižas, V. Olšanskio apibūdinimu, yra „santykinis individo, socialinės arba profesinės grupės, socialinio instituto įvertinimas, kurį atlieka kokia nors visuomenė arba narių grupė tam tikros vertybių sistemos pagrindu“. (Лг. Философская энциклопедия, т. 5, М., 1970, стр. 84).

aktyvaus santykio. Jei žmogus ima psichologiškai priklausyti nuo prestižinio lauko, jis negali likti abejingas savo nesugebėjimui suprasti meno kūrinį. Šiuo požiūriu jis turi negatyviai vertinti arba save, arba suvokiamą kūrinį. Artumas menui čia yra suvokėjo sociokultūrinio lygio rodiklis. Kiekvienas muziejus, kino teatras, teatras, koncertų salė jam daro prestižinį „spaudimą“.

Jis priverčiamas ieškoti tokių priemonių, kurios padėtų įveikti teksto neprieinamumą: turinį imasi gretinti su kūrinio pavadinimu, ieško autoriaus komentarų, skaito recenzijas. Pagaliau iš tam tikrų autoritetingų nuomonių jis atrinka tokias, kurios apibūdina jo prestižinės orientacijos referentinę grupę.

8. Kiti kultūriniai etalonai numato autorių neklystamumą, todėl nesupratimas čia visada aiškinamas vartotojų meninio skonio neišsivystymu. Tačiau šiuo metu dėl kūrinio neprieinamumo susidaranti autoritarinė distancija ir įtampą suvokėjai dažnai įveikia, aktyviai kovodami prieš tas privilegijas, kurias sociokultūrinis etalonas priskiria kūrėjams.

9. Atrodo, kad pats sociokultūrinis etalonas, kuris reikalauja suvokimo pilnavertiškumo bei adekvatumo, iškelia ir suvokimo *grynumo* reikavimą, kad betarpiško mėgavimosi estetiniu objektu neužtemdytų kokie nors išoriniai socialiniai veiksniai: autoriaus vardas, meno kūrinio priešistorė, suvokėjo įsitikinimas, kad jis turi reikalą su kūrinio originalu arba kopija, autoriaus ir kūrinio vieta kultūros istorijoje ir pan. Toks suvokimo aktas, kuriam būdingi šie momentai, pripažįstamas nepilnaverčiu. Čia turime būdingą prieštaravimą tarp vieno ir to paties etalono normatyvų arba prieštaravimą tarp skirtingų etalonų, kurie susiduria žnogaus psichikoje vienu metu. Tačiau realūs santykiai yra komplikuočiau, nes dabartinėje praktikoje bet kuris santykis su meno kūrinium, atrodo, neišvengiamai apima ir suvokėjo reakcijas į socialinius indikatorius.

Tuo pat metu visuomenėje funkcionuojantis kito kultūrinio pavyzdžio normatyvas žymiai palengvina suvokėjui prestižinių poreikių tenkinimą meno srityje.

10. Iš to, kas anksčiau pasakyta, aišku, kad mes čia neliečiame nei pačių meno kūrinų suvokimo mechanizmų, nei supratimo vaidmens šiame mechanizme. Čia kalbama tik apie tokį teksto nesupratimą, kada estetiškas momentas perkeliamas į prestižinių reguliatorių veikimo lauką, kuris sąlygoja žmonių nuomones apie meną. Suprantama, šios nuomonės vėliau tampa nusistatymu, kuriuo remiasi tolesnis kūrinų suvokimas. Teksto nesuprantamumas, meninio „kodo“ nežinojimas, gali atspindėti tam tikrą socialinę distanciją tarp autoriaus ir suvokėjo socialinių grupių. Savo ruožtu socialinė distancija, kaip sociokultūrinių tezaurų skirtumas, „kodą“ daro nesuprantamą. Nesuprasto teksto vartotojas nelaiko bepras-

mybe, o perkelia ją į platesnį kontekstą — prestižinį lauką, kur jis darosi pakankamai suprantamas socialinio priešpastatymo atžvilgiu.

11. Vartotojas, bendraudamas su nesuprantamu menu, vietoje estetinio pasitenkinimo linkęs patirti pasitenkinimą, kylantį iš savo prestižo suvokimo, nors kiti normatyvai tokį suvokimą ir draudžia. Meno kūrinio nesuprantamumas socialinės įtampos sąlygomis reiškia, kad suvokėjas negali patenkinti savo prestižinių poreikių: vienu atveju tai gali suformuoti suvokėjo „socialinio nepilnavertiškumo kompleksą“, antru atveju — iš principo diskvalifikuoti autorių. (Tai, žinoma, yra tik kraštutiniai atvejai; praktiškai masiniame suvokime panašūs normatyviniai reikalavimai gali būti suderinami.)

Dar vienas „meno vartojimo situacijai“ būdingas atvejis yra dažnai pasitaikantys grynai *išoriniai*, fiktyvūs ryšiai su menu: t. y. tariamo supratimo demonstracija; „hermetiškumo“ žaidimas tų žmonių, kurių siauram ratui tam tikras kūrinys yra prieinamas. Tai formalus įsisavinimas „kultūrinio žargono“, kuriuo priimta reikšti nuomones apie meno kūrinius ir kitus panašaus pobūdžio socialinius reiškinius. Galėtume nurodyti ir bendresnę tendenciją — *analizuoti*, t. y. logiškai interpretuoti meno kūrinius ir tuo būdu įveikti jų nesuprantamumą.

12. Faktinis įvairiausių „meninių skonių“ sambūvis „meno vartojimo situacijoje“ ir jų įvairumo išgyvenimas liudija tai, kad dėl prestižo kylanti įtampa išibrauna į pačius intymiausius žmonių santykiavimo su meno kūriniais kampelius. Todėl, aprašant realios „meno vartojimo situacijos“ komponentų santykius, vis sunkiau darosi pritaikyti estetines kategorijas. Tie sociokultūriniai etalonai, kurių loginės pasekmės yra įprastinės estetiškos teorijos ir kategorijos, praktiškai funkcionuoja labai prieštarinčiai susipynę su kitais socialiniais etalonais. Todėl priderėtų ištirti visą su menu susijusių reiškinių sritį, kaip platesnės socialinio aktyvumo srities dalį, kuri pasireiškia didesne individo elgesio laisve, negu, pavyzdžiui, paprastas darbas. Socialinė kontrolė šioje srityje vykdoma per prestižines sankcijas, kurios prasiskverbia į tiesioginius suvokėjo ryšius su meno kūriniais⁵.

13. Šis straipsnis remiasi idėja, kad žmonių santykius „meno vartojimo situacijoje“ reguliuoja daugybė skirtingos istorinės kilmės kultūrinių etalonų. Kiekvienas toks etalonas numato idealiai socializuotą žmogų, kuris nustatytu būdu santykiauja su menu. Kai griežtos ribos tarp socialinių grupių ima nykti (grupių difuzija), jų atstovus ima veikti dau-

⁵ Aksiologiniam „gryno“ suvokimo normatyvui mes priešpastatome socialinės kontrolės momentus suvokime. Tačiau tuo ir pasireiškia straipsnyje pateikiamo požiūrio ribotumas; estetinio draudimo pašalinimas iš prestižinių suvokimo veiksmų srities iš karto paverčia publikos ryšių su menu socialumą labai natūraliu, savaime suprantamu žmogiškos veiklos reiškiniu, kuris jau reikalauja neestetinių aprašymo metodų.

gybė normatyvų, kuriuos diktuoja įvairūs kultūros etalonai. Tokioje situacijoje sunku išsamiai aprašyti realiai egzistuojančių meno kūrinių suvokimo tipus. Kiekvienu konkrečiu atveju reikia analizuoti masinės publikos reakcijas apsprendusius etalonus. Analizės sudėtingumą sudaro tai, kad mes susiduriame su stichiniu žmonių santykių reguliatoriumi: etalono normos čia netikslios, sunkiai „išmatuojamos“. Norint iš publikos pasisakymų ir veiksmų nusakyti įvairius nusistatymus, kurie slypi kultūros etalonuose, reikia imtis specialių tyrinėjimų. Tyrimais būtų galima nustatyti, kiek yra laisvas ir griežtas idealus suvokimo kriterijus konkrečiose socialinėse koordinatėse, kiek leistinas suvokimo tipų įvairumas, kokia yra talento, kūrybos „nepakartojamumo“ socialinė prasmė, kiek socialinės grupės yra suinteresuotos atskirais kultūros etalonais ir t. t. Sociologiškai ir kultūrologiškai numatytos kultūros etalonų veikimo sferos galėtų padaryti visuomenės estetinio auklėjimo darbą daug sąmoningesnį, tikslesnį bei sistemingesnį..